

Радченко О.М.

Київський апеляційний суд

ПРАВОВІДНОСИНИ У СФЕРІ ГРОШОВОГО ОБІГУ

У статті автор зазначає, що правовідносини у сфері грошового обігу виникають у процесі фінансової діяльності держави з приводу грошей; обов'язковою стороною таких відносин є держава; права і обов'язки учасників відносин, що врегульовані правом грошового обігу, опосередковуються не договором, а нормативно-правовим актом, який передбачає підстави виникнення, зміни та припинення зазначених відносин; наявність владних повноважень в органу держави, який виступає учасником правовідносин у сфері грошового обігу від імені держави.

Правовідносини у сфері грошового обігу мають такі особливості: вони виникають у процесі фінансової діяльності держави; обов'язковою стороною таких відносин є держава; вони виникають із приводу грошей; права і обов'язки учасників відносин, що врегульовані правом грошового обігу, опосередковуються не договором, а нормативно-правовим актом, який передбачає підстави виникнення, зміни та припинення зазначених відносин; наявність владних повноважень в органу держави, який виступає учасником правовідносин у сфері грошового обігу від імені держави.

Правовідносини у сфері грошового обігу можуть бути класифіковані за різними підставами: залежно від виконуваних функцій – регулятивні та охоронні; у залежності від характеру правових норм – матеріальні та процесуальні; за об'єктом – із приводу готівкових або безготівкових грошових коштів, а також відносини з приводу грошових коштів у національній або іноземній валюті; за видом – розрахункові правовідносини в національній та іноземній валюті; за юридичним змістом – вертикальні й горизонтальні; за кількістю сторін можна виділити дво- і багатосторонні правовідносини.

Право грошового обігу, нарівні з бюджетним і податковим правом, має стати основою всієї галузі фінансового права, адже саме грошовий обіг робить реальними будь-які економічні відносини, запускає в хід фінансову систему держави (зокрема, бюджетну систему) і забезпечує життєдіяльність господарюючих суб'єктів і населення.

Ключові слова: грошовий обіг, грошова система, грошові фонди, іноземна валюта, національна валюта, готівкові розрахунки, безготівкові розрахунки, емісія, грошові правовідносини.

Постановка проблеми. У ході здійснення діяльності, спрямованої на організацію грошового обігу, держава за допомогою своїх компетентних органів вступає у врегульовані нормами права грошового обігу суспільні відносини з іншими суб'єктами права, тобто в правовідносини у сфері грошового обігу.

Аналіз досліджень і публікацій. Правові питання регулювання грошового обігу аналізувалися в працях Л.К. Воронової, Є.О. Алісова, О.П. Орлюк, О.А. Костюченко, Д.О. Гетьманцева, І.Б. Заверухи, В.К. Шкарупи, М.П. Кучерявенка, О.О. Качана, В.В. Козюка, Н.І. Костіна, Т.А. Латковської, А.О. Монаска, М.І. Савлука, А.О. Селіванова та ін.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити правовідносини у сфері грошового обігу.

Виклад основного матеріалу дослідження. У науковій літературі зазначається, що предметом правового регулювання у сфері грошо-

вого обігу є, по-перше, відносини з регламентації грошово-кредитної політики як правової категорії (визначення, встановлення концептуальних положень, цілей, індикаторів, показників, методів, засобів регулювання, наприклад, порядку формування обов'язкових резервів, та ін.), по-друге, відносини з визначення кола суб'єктів та їхніх повноважень, визначення їхніх завдань, функцій і компетенцій, по-третє, організаційно-правові основи формування, прийняття основних засад грошово-кредитної політики, її реалізації та контролю за її здійсненням, тобто процесуальні відносини [2, с. 193].

Враховуючи ці елементи відносин із приводу обігу грошової маси, за різними критеріями дослідники виділяють декілька груп правовідносин: а) за змістом правового регулювання можна виділити відносини між вищими законодавчими та виконавчими органами державної влади

і НБУ з приводу закріплення основ проведення грошово-кредитної політики, а також відносини в ході реалізації грошово-кредитної політики; б) за предметом правового регулювання є відносини із визначення статусу НБУ у сфері грошово-кредитної політики (завдання, функції, компетенція та ін.), делегування йому повноважень щодо здійснення грошово-кредитної політики, а також відносини із приводу її реалізації. Акти, які регулюють ці відносини (в основному це акти НБУ), визначають основні параметри грошово-кредитної політики (цілі, засоби, методи та ін.); в) за характером предмету правового регулювання можна виділити відносини, які виникли й існують виключно як компонент грошово-кредитної політики (наприклад, це обов'язкове резервування коштів), та відносини, які впливають із діяльності центробанку (наприклад, як кредитора останньої інстанції), а не внаслідок грошово-кредитної політики, але в яких вона активно здійснюється центральним банком (наприклад, це операції з цінними паперами чи регулювання імпорту та експорту) [3, с. 87].

Для розкриття суті грошового обігу визначають його ознаки, основними серед яких є такі [1, с. 9]:

– в основі грошового обігу лежить товарне виробництво. Тобто поява грошового обігу, як і грошей, зумовлена розвитком товарного виробництва та обміну, які виникли як результат суспільного поділу праці;

– перебування грошей в обігу є постійним, на відміну від товарів, котрі, надходячи у сферу обміну, послідовно вилучаються з неї в міру здійснення економічними суб'єктами актів купівлі-продажу;

– оскільки гроші опосередковують товарообмінні операції, то з ростом обсягів купівлі-продажу товарів і послуг повинен збільшуватися обсяг грошового обігу в країні;

– грошовий обіг бере участь в обслуговуванні створення, розподілу та обміну валового національного продукту, охоплюючи рух капіталів. Тобто грошовий обіг виступає основою балансування національного продукту і національного доходу: з одного боку, сукупної ринкової вартості обсягу кінцевого виробництва товарів і послуг (національний продукт), а з іншого – сукупних доходів споживачів у вигляді прибутків, заробітної плати, процентів, дивідендів (національний дохід). При цьому рух грошей та процес розширеного відтворення є безперервними.

Таким чином, у сучасних умовах ринкової економіки грошовий обіг обслуговує кругообіг капіталу, обмін суспільного продукту, обіг

товарів і послуг, рух позичкового капіталу, а також доходи різних верств населення. Тобто грошовий обіг в умовах ринкових відносин вирішує два основні завдання: 1) перерозподіляє гроші між різними секторами економіки, забезпечує перелив капіталу з однієї сфери ринку в іншу; 2) в самому процесі грошового обігу створюються нові гроші, які забезпечують задоволення потреби в них усіх ринкових сегментів [1, с. 10].

На нашу думку, правовідносини у сфері грошового обігу мають такі особливості:

1) вони виникають у процесі фінансової діяльності держави;

2) обов'язковою стороною таких відносин є держава;

3) вони виникають із приводу грошей;

4) права і обов'язки учасників відносин, що врегульовані правом грошового обігу, опосередковуються не договором, а нормативно-правовим актом, який передбачає підстави виникнення, зміни та припинення зазначених відносин;

5) наявність владних повноважень в органі держави, який виступає учасником правовідносин у сфері грошового обігу від імені держави.

Правовідносини у сфері права грошового обігу, як і будь-яке інше правовідношення, має триланкову структуру: суб'єкт, об'єкт і зміст правовідносин.

Суб'єктом правовідносин у сфері грошового обігу визнається реальний учасник конкретного відношення, наділений правами і обов'язками.

Одна з особливостей правовідносин у сфері грошового обігу полягає в тому, що однією зі сторін у них завжди виступає держава. У такі правовідносини держава вступає в особі своїх уповноважених органів влади. Іншою стороною можуть виступати інші державні органи, а також органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи, іноземні держави і міжнародні організації.

Таким чином, усі суб'єкти правовідносин у сфері грошового обігу можуть бути поділені на колективні та індивідуальні. Насамперед суб'єктами є:

1) суспільно-територіальні утворення, тобто Україна, адміністративно-територіальні одиниці;

2) органи державної влади та місцевого самоврядування;

3) суб'єкти господарювання та бюджетні установи.

До індивідуальних суб'єктів належать фізичні особи – громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства. Крім того, серед названої групи учасників правовідносин у сфері гро-

шового обігу особливий правовий статус мають громадяни, які займаються підприємницькою діяльністю як фізичні особи-підприємці.

Крім того, залежності від резидентства суб'єкти права грошового обігу можуть бути поділені на резидентів і нерезидентів.

Об'єкт правовідносин – це те, на що спрямована діяльність суб'єктів правовідносин, те, з приводу чого такі правовідносини складаються. Об'єктом правовідносин у сфері грошового обігу виступають гроші, які можуть існувати:

- 1) в готівковій або безготівковій формі;
- 2) у формі іноземної або національної валюти.

Зміст правовідносин у сфері грошового обігу становлять суб'єктивні права та юридичні обов'язки його учасників. Права і обов'язки учасників зазначених правовідносин взаємопов'язані й взаємозумовлені, що означає, що праву однієї сторони кореспондується обов'язок іншої, і навпаки. Таким чином, права й інтереси однієї зі сторін правовідносин у сфері грошового обігу можуть бути реалізовані через дії іншої сторони.

Правовідносини у сфері грошового обігу характеризуються нерівністю сторін. Це зумовлено наявністю владних повноважень у органу держави, який виступає учасником правовідносин від імені держави. Такі органи мають право видавати розпорядження, обов'язкові для інших учасників правовідносин.

Права і обов'язки сторін закріплюються в законах та інших нормативно-правових актах, а їх дотримання гарантується силою державного примусу.

Виникнення, зміна і припинення правовідносин у сфері грошового обігу пов'язано з наявністю юридичних фактів. Під юридичними фактами розуміються конкретні обставини, з якими норми пов'язують виникнення, зміну або припинення правовідносин. Особливість юридичних фактів у сфері грошового обігу полягає в тому, що вони повинні міститися в нормативно-правових актах.

Правовідносини у сфері грошового обігу можуть бути класифіковані за різними підставами. Так, у залежності від виконуваних функцій вони діляться на регулятивні й охоронні. Регулятивні правовідносини виникають на підставі регулятивних норм фінансового права і спрямовані на забезпечення реалізації правомірної поведінки їхніх учасників. У сфері грошового обігу регулятивні правовідносини становлять абсолютну більшість.

Прикладами таких правовідносин можуть слугувати відносини із встановлення прав і обов'язків

суб'єктів, зокрема прав і обов'язків Національного банку України з організації готівкового грошового обігу в країні, прав і обов'язків органів і агентів валютного контролю тощо.

Регулятивні відносини у свою чергу можуть бути поділені на абсолютні й відносні. В абсолютних регулятивних відносинах визначений лише уповноважений суб'єкт, який має право вимагати від інших учасників, коло яких не визначене, дотримання своїх прав і виконання покладених на них обов'язків. Таким чином, решта учасників таких правовідносин вважаються зобов'язаними перед уповноваженою суб'єктом. До абсолютних правовідносин у сфері грошового обігу можна віднести, наприклад, правовідносини з емісії грошових коштів, яка відповідно до ч. 1 ст. 7 Закону України «Про Національний банк України» від 20 травня 1999 року № 679-XIV монополярно здійснюється Національним банком України, що організує готівковий грошовий обіг.

У відносних регулятивних правовідносинах визначені всі учасники (як уповноважені, так і зобов'язані). Як приклад можна привести правовідносини, що виникають у зв'язку з репатріацією резидентами іноземної валюти і національної валюти України.

Охоронні правовідносини виникають унаслідок неправомірної поведінки учасників. Вони спрямовані на захист установленого правопорядку у сфері відносин, врегульованих правом грошового обігу, і в рамках таких правовідносин відбувається реалізація заходів юридичної відповідальності. Сюди можна віднести правовідносини, пов'язані із застосуванням заходів відповідальності за вчинення правопорушень у сфері валютного регулювання.

Так, зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 14 Закону України «Про валюту і валютні цінності» від 21 червня 2018 року № 2473-VIII за порушення вимог валютного законодавства (крім порушення строків за операціями з експорту та імпорту товарів, відповідальність за яке встановлюється згідно зі статтею 13 цього Закону) можуть бути застосовані:

- 1) до банків – заходи впливу згідно із Законом України «Про банки і банківську діяльність»;
- 2) до уповноважених установ (крім банків) – такі заходи впливу:
 - а) письмове застереження;
 - б) обмеження, зупинення чи припинення здійснення окремих видів валютних операцій;
 - в) штрафні санкції;

г) зупинення або відкликання (анулювання) ліцензії на здійснення валютних операцій;

3) до юридичних осіб (крім уповноважених установ) – заходи впливу у вигляді штрафних санкцій;

4) до фізичних осіб, посадових осіб уповноважених установ, посадових осіб юридичних осіб – заходи впливу у вигляді штрафів, передбачені Кодексом України про адміністративні правопорушення.

Стаття 15 вказаного Закону визначає порядок застосування заходів впливу за порушення вимог валютного законодавства. Так, відповідно до ч. 1 ст. 15 цього ж Закону порядок застосування заходів впливу, передбачених статтею 14 цього Закону, в тому числі розмір штрафних санкцій, встановлюється:

– до уповноважених установ – Національним банком України;

– до юридичних осіб (крім уповноважених установ) – Кабінетом Міністрів України.

Порядок застосування заходів впливу до фізичних осіб, посадових осіб уповноважених установ, посадових осіб юридичних осіб визначається Кодексом України про адміністративні правопорушення.

Крім того, в залежності від характеру правових норм правовідносини у сфері грошового обігу можуть бути поділені на матеріальні та процесуальні. Матеріальні правовідносини ґрунтуються на матеріальних нормах, які регулюють суспільні відносини безпосередньо. Процесуальні правовідносини у сфері грошового обігу, відповідно, виникають на підставі процесуальних норм, які встановлюють відповідні процесуальні форми, необхідні для реалізації матеріальних норм. Таким чином, процесуальні правовідносини є похідними від матеріальних і без них існувати не можуть. Процесуальні правовідносини у сфері грошового обігу, зокрема, закріплюють порядок відкриття і закриття кореспондентських рахунків у Національному банку України, порядок здійснення касових операцій тощо.

Так, наприклад, відповідно до п. 6 Положення про ведення касових операцій у національній валюті в Україні, затвердженого Постановою Правління Національного банку України від 29 грудня 2017 року № 148, суб'єкти господарювання мають право здійснювати розрахунки готівкою протягом одного дня за одним або кількома платіжними документами:

1) між собою – у розмірі до 10 000 (десяти тисяч) гривень включно;

2) з фізичними особами – у розмірі до 50 000 (п'ятдесяти тисяч) гривень включно.

Суб'єкти господарювання в разі зняття готівкових коштів із поточних рахунків з метою здійснення готівкових розрахунків із фізичними особами зобов'язані надавати на запит банку (філії, відділення) підтвердні документи, на підставі яких здійснюються такі готівкові розрахунки, необхідні банку (філії, відділенню) для вивчення клієнта з урахуванням ризик орієнтованого підходу.

Платежі понад установлені граничні суми проводяться через банки або небанківські фінансові установи/юридичних осіб, які не є фінансовими установами, але мають право надавати окремі фінансові послуги, які в установленому законодавством порядку отримали ліцензію на переказ коштів у національній валюті без відкриття рахунку (далі – небанківські установи), шляхом переказу коштів з поточного рахунку на поточний рахунок або внесення коштів до банку чи небанківської установи для подальшого їх переказу на поточні рахунки в банку. Кількість суб'єктів господарювання та фізичних осіб, з якими здійснюються готівкові розрахунки, протягом дня не обмежується.

Класифікація правовідносин у сфері грошового обігу може бути проведена також за об'єктом. Так, наприклад, ми можемо виділити правовідносини, що виникають із приводу готівкових або безготівкових грошових коштів, а також відносини з приводу грошових коштів у національній або іноземній валюті.

Як окремий вид правовідносин у сфері грошового обігу можна виділити розрахункові правовідносини, які виникають у ході здійснення розрахунків у готівковій та безготівковій формі, національною та іноземною валютою, суб'єктами фінансового права.

Правовідносини у сфері грошового обігу можуть бути класифіковані і за іншими підставами. Наприклад, за юридичним змістом вони можуть бути простими і складними, за характером взаємовідносин сторін – вертикальні й горизонтальні, за кількістю сторін можна виділити дво- і багатосторонні правовідносини тощо.

Таким чином, у рамках фінансового права можливе виділення самостійної підгалузі – права грошового обігу. Сподіваємось, що така точка зору отримає свій подальший розвиток у науці фінансового права, зі свого ж боку зазначимо, що право грошового обігу має з'явитися цementsуючою основою всієї галузі фінансового права, що забезпечує нерозривний зв'язок її підгалузей та інститутів один з одним.

Вважаємо, що право грошового обігу, нарівні з бюджетним і податковим правом, має стати основою всієї галузі фінансового права, адже саме грошовий обіг робить реальними будь-які економічні відносини, запускає в хід фінансову систему держави (зокрема, бюджетну систему) і забезпечує життєдіяльність господарюючих суб'єктів і населення.

Роль права грошового обігу в системі фінансового права подібна до ролі судин в організмі людини, і так само, як судини сприяють переміщенню крові, так і норми права грошового обігу створюють основу переміщення грошових коштів між різними централізованими і децентралізованими фондами коштів. Право грошового обігу створює канали, за якими здійснюється переміщення грошових коштів, і закріплює порядок їх переміщення.

Право грошового обігу тісно пов'язане з бюджетним правом – воно створює основу руху грошових коштів між бюджетами різних рівнів бюджетної системи України. У взаємодії з нормами податкового права воно визначає порядок здійснення податкових платежів. Спільно з фінансово-правовим інститутом банківської діяльності право грошового обігу закладає основу системи перерозподілу грошових коштів. Крім того, можна простежити взаємозв'язок права грошового обігу з іншими елементами системи фінансового права, наприклад з інститутом державного кредиту, фінансово-правового регулювання ринку цінних паперів, страхової діяльності та іншими.

Живучи в даний час у демократичному суспільстві, вільному від якої б то не було загальнообов'язкової ідеології, науковці в галузі фінансового права повинні засновувати свої ідеї на вченнях представників як дореволюційної, так і радянської школи фінансового права, вбираючи в себе все те краще, що було створено в ті роки, і відсіваючи положення, які більше не відповідають сучасним реаліям. На жаль, необхідно визнати, що і в даний час у науці фінансового права продовжує зберігатися недооцінка права грошового обігу.

Як відомо, однією з особливостей фінансових відносин є їхній майновий характер, із чого випливає висновок, що об'єктом фінансових правовідносин завжди виступають гроші. Таким чином, гроші є об'єктом усіх фінансових правовідносин, як-то бюджетних, податкових, банківських, страхових та інших. Отже, для того щоб краще зрозуміти сутність фінансових правовідносин, що вивчаються, треба спершу ознайомитися з поняттям грошей. Крім того, щоб усвідомити суть розподільчих (перероз-

подільчих) відносин, необхідно розуміти, яким чином здійснюється рух грошей.

Висновки. Виключне право держави визначати види грошових знаків, які є законним платіжним засобом на її території, а також встановлювати правила їх обігу, за своєю суттю є грошовою категорією. Метою її встановлення служить суспільний інтерес, а не отримання прибутку.

Виступаючи як провідна категорія фінансового права, гроші можуть бути визначені як особливі знаки, чисе найменування закріплено в нормативно-правових актах, відповідно до яких таким знакам надається платіжна сила, виражена в кількості грошових одиниць, а також визначається порядок емісії та обігу з тим, щоб вони служили законним платіжним засобом на всій території даної держави.

Норми, що регулюють грошовий обіг, групуються в системі фінансового права в самостійну підгалузь, яка називається «право грошового обігу». Здатність даних норм служити самостійною підставою для виникнення правовідносин зумовлює входження зазначеної підгалузі в Особливу частину фінансового права.

Право грошового обігу, нарівні з бюджетним і податковим правом, має стати основою всієї галузі фінансового права, адже саме грошовий обіг робить реальними будь-які економічні відносини, запускає в хід фінансову систему держави (зокрема, бюджетну систему) і забезпечує життєдіяльність господарюючих суб'єктів і населення.

Правовідносини у сфері грошового обігу виникають у процесі фінансової діяльності держави з приводу грошей; обов'язковою стороною таких відносин є держава; права і обов'язки учасників відносин, що врегульовані правом грошового обігу, опосередковуються не договором, а нормативно-правовим актом, який передбачає підстави виникнення, зміни та припинення зазначених відносин; наявність владних повноважень в органі держави, який виступає учасником правовідносин у сфері грошового обігу від імені держави.

Правовідносини у сфері права грошового обігу можуть бути класифіковані за різними підставами: залежно від виконуваних функцій – регулятивні та охоронні; в залежності від характеру правових норм – матеріальні та процесуальні; за об'єктом – із приводу готівкових або безготівкових грошових коштів, а також відносини з приводу грошових коштів у національній або іноземній валюті; за видом – розрахункові правовідносини в національній та іноземній валюті; за юридичним змістом – вертикальні й горизонтальні, за кількістю сторін можна виділити дво- і багатосторонні правовідносини.

Список літератури:

1. Теорія і практика грошового обігу та банківської справи в умовах глобальної фінансової нестабільності : монографія / О.В. Дзюблюк та ін. ; за ред. д.е.н., проф. О.В. Дзюблюка. Тернопіль : ФОП Осадца Ю.В., 2017. 298 с.

2. Дмитренко Ю.М. Правові засоби регулювання грошового обігу в Україні. *Європейські перспективи*. 2012. № 4. Ч. 1. С. 193–198.

3. Латковська Т.А. Актуальні питання розвитку банківської системи України на сучасному етапі. *Науковий вісник Буковинської державної фінансової академії* : Зб. наук. пр. Чернівці, 2006. Вип. 7. С. 84–89.

Radchenko O.M. LEGAL RELATIONS IN THE FIELD OF MONEY CIRCULATION

The author notes that legal relations in the field of money circulation arise in the course of financial activity of the state, in terms of money issues; the obligatory party of such relations is the state; the rights and obligations of the parties to the relationship regulated by money circulation law are mediated not through a contract but a normative legal act, which provides for the grounds for the emergence, change and termination of these relations; the availability of powers of the government body, which acts as a participant in legal relations in the field of money circulation on behalf of the state.

The legal relations in the field of monetary law can be classified on various grounds: depending on the functions performed – regulatory and protective; depending on the nature of legal norms – substantive and procedural; according to the object – in respect of cash or non-cash funds, as well as relations in respect of cash in national or foreign currency; according to the type – settlement legal relations in national and foreign currency; in legal terms – they are vertical and horizontal, and in the number of parties they can be divided into two- and multilateral legal relations.

All subjects of legal relations in the field of money circulation are divided into:

- 1) social-territorial formations: Ukraine, administrative-territorial units;*
- 2) bodies of state power and local self-government;*
- 3) business entities and budgetary institutions.*

Individual entities include individuals – citizens of Ukraine, foreign citizens and stateless persons. In addition, among this group of participants of legal relations in the field of money circulation, citizens who are engaged in entrepreneurial activities as natural persons-entrepreneurs have a special legal status.

Depending on the residence, the subjects of money circulation law can be divided into residents and non-residents.

The object of legal relations is that one the activities of the subjects of legal relations focus on; one that initiates such legal relations. The object of legal relations in the field of money circulation are money, which can exist 1) in cash or non-cash form; 2) in the form of foreign or national currency.

Legal relations in the field of money circulation are characterized by inequality of the parties. This is due to the availability of power of the government body, which acts as a party to legal relations on behalf of the state. Such bodies have the right to issue orders that are binding on other participants in the legal relationship.

The rights and obligations of the parties in the field of money circulation are enshrined in laws and other regulations, and their observance is guaranteed by force of state coercion.

The emergence, change and termination of legal relations in the field of money circulation are associated with the presence of legal facts. Legal facts mean the specific circumstances under which the rules relate to the emergence, change or termination of legal relations. The peculiarity of legal facts in the field of money circulation is that they must be fixed in the regulations.

Key words: *monetary circulation, monetary system, monetary funds, foreign currency, national currency, cash settlements, non-cash settlements, issue, monetary policy.*